

Hegel: filozofia ducha

- [Wprowadzenie](#)
- [Przeczytaj](#)
- [Audiobook](#)
- [Sprawdź się](#)
- [Dla nauczyciela](#)

Bibliografia:

- Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Wykłady z historii filozofii. O pojęciu i początkach filozofii*, t. Wstęp do historii filozofii, fragmenty, tłum. Ś. F. Nowicki.
- Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Fenomenologia ducha. O duchu*, t. t. I, Przedmowa, tłum. A. Landman.
- Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Fenomenologia ducha. O fałszu i prawdzie*, t. t. I, Przedmowa, tłum. A. Landman.
- Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Zasady filozofii prawa. O etyczności państwa*, t. cz. III Etyczność, § 143; ibidem, rozdz. III, § 257 i 258, fragmenty, tłum. A. Landman.
- Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Wykłady z filozofii dziejów. O ludzkim działaniu w dziejach*, t. t. I, Wstęp, tłum. J. Grabowski i A. Landman.
- Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Wykłady z filozofii dziejów. O historyczności form ustrojowych*, t. t. I, Wstęp, tłum. J. Grabowski i A. Landman.
- Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Encyklopedia nauk filozoficznych. O filozofii jako najwyższym szczeblu ducha absolutnego*, t. cz. III, § 572, tłum. Ś. F. Nowicki.

Hegel: filozofia ducha

Analizując dzieje powszechne, Hegel stwierdził, że ich przedmiot leży w dziedzinie ducha, a rozwój ducha polega na wyłanianiu się ciągle nowych konfiguracji.

Źródło: domena publiczna.

Czy uważasz, że historia jest nauczycielką życia?

Ten zdroworozsądkowy pogląd wydaje się nie do obrony na tle filozofii Hegła. Z czasów minionych nie można wnioskować o czasach współczesnych. Hegel twierdził, że rozwój historii to rozwój skokowy i rewolucyjny. Wynika z nieustannej walki ducha z samym sobą i każdą z jego historycznych postaci, musi zostać przezwyciężona na drodze do urzeczywistnienia wolności. To właśnie wolność jest istotą ducha, który osiągając świadomość samego siebie, nie musi odnosić się do niczego poza sobą.

W tej lekcji przejdziemy do tego, co było największą pasją filozofa, mianowicie do śledzenia postępów ducha w dziejach ludzkiej kultury, czyli do tzw. **filozofii ducha**.

Twoje cele

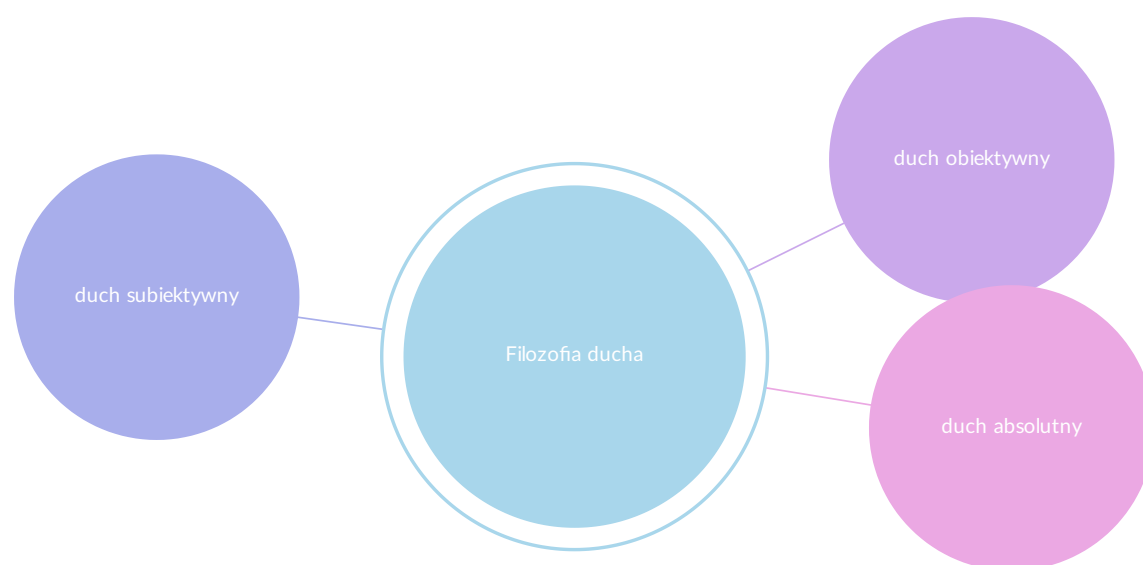
- Poznasz Hegłowską filozofię ducha.

- Przedstawisz podział na ducha subiektywnego, obiektywnego i absolutnego.
- Przeanalizujesz, jak według Hegła samowiedza ducha urzeczywistnia się w dziejach powszechnych i w świecie kultury.

Przeczytaj

Filozofia ducha

Filozofia ducha rozpada się na trzy działy: filozofię „ducha subiektywnego”, filozofię „ducha obiektywnego” i filozofię „ducha absolutnego”. (Więcej na ten temat znajdziesz w lekcjach: [Fazy historiozofii Hegła](#), [Georg Wilhelm Fryderyk Hegel. Część pierwsza: poglądy](#) oraz [Wykłady z filozofii dziejów Hegła – historia powstania i znaczenie](#))

Duch subiektywny wyraża się w obszarach „antropologii”, „fenomenologii” i „psychologii”.

Duch obiektywny to obszary „prawa”, „moralności” i „etyczności”.

Idea **ducha absolutnego** stanowi syntezę ducha subiektywnego i obiektywnego.

Źródło: Englishsquare.pl Sp. z o.o., licencja: CC BY-SA 3.0.

Duch subiektywny

Antropologia zajmuje się „duszą” jako wcielonym podmiotem, doznającym i czującym. Dusza to jakby przejście od przyrody do ducha, poczucie siebie jako podmiotu, niewznoszące się jednak do poziomu refleksji i pogrążone w szczegółowości swych doznań.

Fenomenologia zajmuje się podmiotem, który wzniósł się już do poziomu świadomości, czyli stanął naprzeciw przedmiotowi zewnętrznego, by w **dialektycznym** ruchu znoszenia powrócić do siebie w postaci rozumu. Hegel przedstawia tu w wielkim skrócie drogę świadomości od doznania zmysłowego, poprzez samowiedzę realizującą się w postrzeżeniu, aż do samowiedzy uniwersalnej, społecznej – którą opisał w *Fenomenologii ducha*.

Psychologia zajmuje się „skończonym duchem jako takim”, czyli w ujęciu Hegla rozpatrywaniem władz duchowych człowieka, jego aktywności. Aktywność ta ma aspekty teoretyczne i praktyczne; te pierwsze to myślenie, pamięć, wyobraźnia i intuicja, te drugie to uczucia, popędy oraz wola. Otóż konkluzją rozważań Hegla jest teza, że duch teoretyczny i praktyczny jednoczą się w pojęciu „wolnej inteligencji”. Pojęcie to jest tworem rozumnej wolnej woli będącej najwłaściwszym wyrazem „skończonego ducha”, stanowi więc afirmację niepodważalnej wartości jednostki ludzkiej. Taką ideę świat otrzymał dopiero dzięki chrześcijaństwu – zarówno epoki poprzednie, jak i regiony kuli ziemskiej, gdzie idea ta jeszcze do dziś nie dotarła, nie rozumieją tego, że „człowiek jest sam w sobie powołany do najwyższej wolności”. Konkretnie formy urzeczywistniania się tej wolności w różnych instytucjach w ludzkiej historii to już domena ducha obiektywnego.

Duch obiektywny

Problematyka ta – obok *Encyklopedii* – znalazła rozwinięcie w oddzielnym dziele Hegla: *Zasady filozofii prawa*.

„prawo”
„moralność”

Rodzina jest więzią etyczną między jednostkami, mającą charakter bezpośredni albo naturalny. Więzią opartą na uczuciu miłości i zaufaniu, które prowadzą do najbardziej elementarnego zjednoczenia jednostek — zjednoczenie to realizuje się we wspólnocie zabiegającej o wspólną własność i dbającej o nią. Jednak naturalne procesy (śmierć rodziców i usamodzielnianie się dzieci) prowadzą do rozpadu rodziny (oczywiście, na jej miejsce powstają nowe), a więzi społeczne i aspiracje do realizacji rozumnej wolności muszą znaleźć gwarancję na szerszym obszarze.

Źródło: Pixabay, domena publiczna.

Obszarem więzi społecznych i wolności jest społeczeństwo obywatelskie, które w miejsce niezróżnicowanej jedności reprezentowanej przez rodzinę wprowadza jedność różnych interesów jednostek ludzkich (obywateli), osiąganą w większych wspólnotach i stymulowaną przez zewnętrzny wobec nich wymiar sprawiedliwości (ostatecznie przez policję). Owa jedność wyłania się z dążeń każdej jednostki do zaspokajania własnych potrzeb przez pracę, które to dążenia przyjmują ostatecznie kształt pewnej organizacji ekonomicznej opartej na podziale pracy, uwzględniającym zaspokajanie potrzeb wszystkich jednostek. Według Hegla, taką organizacją najlepiej urzeczywistniającą ów cel może być tylko system korporacyjny. W systemie tym każda jednostka jest członkiem odpowiedniego stowarzyszenia zawodowego i zarazem odpowiedniego stanu realizującego swoje cele szczegółowe jako cel ogólny.

By jednak owe cele szczegółowe nie zastąpiły rzeczywistego celu ogólnego, jakim jest zjednoczenie wszystkich dążeń (wól) jednostkowych z wolą ogólną (powszechną), powinien istnieć rozwinięty system prawny i możliwość jego instytucjonalnej

egzekucji (władza ustawodawcza, sądownicza i wykonawcza). Moment szczególności – jak powiada Hegel – musi zostać zniesiony przez konkretne zjednoczenie różnych interesów prywatnych z interesem ogólnym; ten poziom zjednoczenia to **państwo**, którego etycznymi źródłami są właśnie rodzina (Hegel mówi o „świętości” rodziny) i korporacja (Hegel mówi o „czci” i „honorze” członków korporacji). Stąd udział jednostek w życiu państwa nie jest stosunkiem bezpośrednim, lecz właśnie zapośredniczonym przez te instytucje. Wobec tego chronologia osiągania przez ducha obiektywnego kolejnych szczebli nie oznacza, że wraz z przejściem na poziom państwa przestaje istnieć czy choćby mieć znaczenie rodzina lub społeczeństwo obywatelskie. Hegel tutaj – podobnie jak we wszystkich innych swoich analizach dotyczących na przykład kolejnych faz rozwoju świadomości – zachowuje zarazem diachroniczny, jak i synchroniczny porządek. Rodzina i społeczeństwo obywatelskie są koniecznymi „momentami” – tzn. elementami – życia państwa, a ich chronologiczne ujęcie ma uwypuklić jedynie logikę rozwoju ducha obiektywnego. Wszystkie przebyte etapy rozwoju – podobnie jak w każdej innej sferze – zostają zachowane.

Państwo, wedle Hegla, nie stanowi w stosunku do ludzkich świadomych podmiotów jakiegoś abstrakcyjnego bytu – jest sposobem rozumnego zjednoczenia ludzkich dążeń w powszechnej samoświadomości i istnieje tylko dzięki swym obywatelom. Z drugiej jednak strony dzięki uczestnictwu w życiu państwowym obywatele wykraczają ponad horyzont swych partykularnych interesów i uświadamiają sobie jedność swych dążeń z dążeniami państwa. Państwo jest **organizmem** wyrastającym ewolucyjnie z wymogów realizacji rozumnej wolności, a nie wynikiem hipotetycznej umowy między świadomymi swych celów jednostkami (tym samym Hegel sprzeciwia się dominującym w nowożytności kontraktualistycznym koncepcjom ustanawiania więzi politycznej). Hegel mówi, że „państwo jest *samowiedną* substancją etyczną”. Dopiero w państwie i jego instytucjach wola składających się na nie jednostek staje się „**wolą powszechną**”, to znaczy rozumną i dążącą do dobra tych jednostek – i w tym sensie można rzec, że wola państwa powinna zawsze przeważać nad przypadkowymi dążeniami jednostek. Same jednostki uzyskują swoją obiektywność i etyczność tylko jako członkowie państwa. Takie ujęcie to oczywiste nawiązanie do Jeana Jacques’a Rousseau, ale z tego nie wynika, że dla Hegla państwo stanowi jakąś zewnętrzną wobec swych obywateli potęgę. Przeciwnie, ideałem filozofa jest państwo harmonijnie godzące jednostkowe aspiracje do osobistej wolności z rozumną organizacją całości.

Nie każdy jednak system państwowy ów ideał wciela w życie. Państwo to szczytowy punkt, jaki osiąga duch obiektywny, ale ponieważ ów duch przejawia się empirycznie w specyficznym dla danego narodu ustroju politycznym, więc i zasada państwa przyjmuje szereg historycznych postaci wedle tego, jak urzeczywistniała się w poszczególnych narodach. Bo to **naród** jest tym zbiorowym podmiotem, w którym duch znajduje siłę do urzeczywistnienia takiej formy ustrojowej państwa, jaka odpowiada jego charakterowi narodowemu. Tym samym wzniesienie się ducha obiektywnego na poziom organizacji państwowej wprowadza zagadnienie dziejów powszechnych jako „dialektyki szczegółowych duchów narodowych”.

Duch absolutny

„Dialektyka duchów narodowych” tłumacząca sens dziejów nie wystarcza jednak, zdaniem Hegla, do adekwatnego ujęcia treści ducha absolutnego, przekraczającego skończoność owych „duchów narodowych”. Z poziomu ducha obiektywnego trzeba się wzniesć właśnie na poziom **ducha absolutnego**, nieskończonego, który tę swoją nieskończoność może osiągnąć, gdy jest całkowicie „u siebie”, tzn. gdy jest wiedzą, czyli ideą myślącą samą siebie. Ta idea nie sprowadza się już tylko do treści ducha subiektywnego, lecz stanowi syntezę ducha subiektywnego i obiektywnego, urzeczywistniającą się w świecie kultury samowiedzę. Taką pełną samowiedzę duch zdobywa – a jakżeby inaczej – poprzez kolejne trzy stadia: sztuki, religii i filozofii. Przy czym podobnie jak we wszystkich innych razach „kolejność” ta jest zarówno chronologiczna, jak i logiczna, a Hegel prowadzi swe analizy w porządku diachronicznym i synchronicznym. Inaczej mówiąc, sztuka, religia i filozofia towarzyszą ludzkości w mniej lub bardziej rozwiniętych formach niemal od zarania dziejów aż po dzień dzisiejszy, tyle tylko, że każda z tych współistniejących dziedzin jest coraz lepszym, coraz bardziej adekwatnym wyrazem samowiedzy absolutu.

Ecclesia militans, jedna z największych istniejących ikon.

Sztuka uchwytuje absolut w zmysłowych formach piękna ujawniającego się w przyrodzie czy bardziej świadomie – w dziełach sztuki. Religia wyraża absolut w formach przesyconych jeszcze zmysłowością wyobrażeń, ale też w formach myślenia metaforycznego, charakterystycznego dla doktryny religijnej (dogmaty). Filozofia zaś ujmuje absolut w najczystszej postaci myślenia pojęciowego, czyli w formie spekulatywnej. Postęp polega na wyzwaniu się absolutu od zmysłowych, a tym samym zewnętrznych wobec jego natury form wyrazu. I znowu można podziwiać erudycję Hegła, kiedy uprawiając swoją filozofię sztuki, filozofię religii czy metafizykę nakładającą się na historię filozofii, przyporządkowuje poszczególne typy sztuki czy religii konkretnym epokom i kręgom kulturowym.

Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna.

Sztuka symboliczna, w której nie dochodzi do jasnego wyrażenia idealnej treści w formie dzieła sztuki, a forma ta jest zagadkowa i tajemnicza, najbardziej odpowiada wczesnym stadiom dziejów ludzkości (najlepszy przykład stanowią tu starożytny Egipt i Indie). Jej typową formą jest architektura. Sztuka klasyczna, łącząca harmonijnie treść duchową z formą dzieła sztuki, ma charakter antropomorficzny, bo wyraża konkretnego ducha, którego zmysłową postacią jest ludzkie ciało. Ten rodzaj sztuki w najczystszej postaci uprawiali starożytni Grecy, a jej typowa forma to rzeźba. Sztuka romantyczna wyraża przewagę nieskończonej duchowej treści nad jakąkolwiek możliwą zmysłową formą i w związku z tym jest sztuką próbującą oddać napięcie, konflikt; duch jakby szuka w niej ciągle na nowo swojego wyrazu. A ponieważ życie ducha w zmysłowej postaci najlepiej oddają wyobrażenia niesione poprzez słowa, więc typową formą tego rodzaju sztuki jest poezja. Przy czym Hegel nie wiąże sztuki romantycznej jedynie ze współczesną sobie epoką, lecz dopatruje się jej wewnętrznych związków z chrześcijaństwem – twierdzi, że ten rodzaj sztuki najlepiej odpowiada wyobrażeniu Boga przekraczającego materialne ucieleśnienia (przykładem może tu też

być architektura gotyku). Tym samym absolut w poszukiwaniu adekwatnych form wyrazu przenosi się z dziedziny estetyki do dziedziny religii.

W swojej filozofii religii Hegel przedstawia typologię religii jako postępu obrazowego myślenia o nieskończonym duchu; postęp ten przebiega od myślenia o Bogu jako niezróżnicowanej substancji, przez myślenie o nim jako o duchowej indywidualności, osobie, aż po ujmowanie go jako istoty jednoczącej się z człowiekiem w jednym duchowym, immanentnym procesie. Pierwszemu typowi odpowiada „religia przyrody”, drugiemu „religia duchowej indywidualności” (judaizm oraz religia grecka i rzymska), trzeciemu chrześcijaństwo nazwane „religią absolutną”.

We współczesnej sobie epoce Hegel dostrzega możliwość i konieczność wyrażenia istotnej treści absolutu w adekwatnym dla niej spekulatywno-pojęciowym języku, czyli w filozofii – co nie przekreśla wagi jej wyrazu religijnego. Filozofia towarzyszy, oczywiście, dziejom człowieka od ich europejskich początków (a więc od starożytnej Grecji), ale potrzebowała dwóch i pół tysiąca lat, by poprzez swoją historię właściwie rozpoznać istotę ducha. Dokonało się to dopiero w absolutnym [idealizmie](#) niemieckim, którego podwaliny położyli Fichte i Schelling. Najwyższym osiągniętym szczyblem tego idealizmu, a tym samym całej filozofii, jest jednak system Hegla, gdzie absolut odsłonił się do końca przed samym sobą. I tu pojawia się pewien kłopot. Zgodnie z perspektywą **historyzmu** przyjętą przez Hegla, nakazującą traktować każdą filozofię jako dziecko swej epoki i swojego świata, nie powinno się raczej uznawać osiągniętej w idealizmie niemieckim prawdy za ostateczne, końcowe jej sformułowanie i wobec tego należałoby zaakceptować łagodniejszą wersję tego twierdzenia, a mianowicie, że system Hegla odsłonił prawdę filozoficzną w najdoskonalszej dotąd osiągniętej postaci. Jednak i w tej wersji tego rodzaju przekonanie – dla nazbyt powierzchownego czytelnika Hegla – może świadczyć o wybujałej megalomanii filozofa.

W rzeczywistości jednak Hegel nie mógł sądzić inaczej – to, że jego własna filozofia stanowiła ostatnie, bo najnowsze słowo w historycznym rozwoju wiedzy, to, że udało mu się stworzyć najbardziej rozbudowany system filozoficzny, powiązany wewnątrznie mocnymi więzami logicznego wynikania, to, że dostarczył dzięki temu swej epoce najbogatszy i najżywszy jej wizerunek własny, wyrastający z najgłębszych pokładów przeszłości i obejmujący wszystkie warstwy kultury – wszystko to musiało go utwierdzać w przekonaniu, że, metaforycznie mówiąc, dzień dobiegł kresu i sowa Minierwy właśnie na świat wyleciała.

Słownik

antropologia

(gr. *anthropos* – człowiek + *logos* – nauka) nauka o człowieku, jego pochodzeniu, rozwoju i zróżnicowaniu rasowym

dialektyka

(gr. *dialektike* – sztuka dyskusowania) nauka o mechanizmach i sposobach rozumowania, uczyła poprawnej metody dowodzenia

etyka

(gr. *ethikos (logos)* – moralność, etyka) nauka o moralności, która jest ogółem ocen i norm moralnych przyjętych w danej zbiorowości społecznej (zbiorowości, klasie lub grupie społecznej, środowisku) w określonej epoce

fenomenologia

(gr. *phainómenon* – to, co się zjawia, pokazuje + *logos* – słowo, nauka) jest to nauka o fenomenach, czyli o tym, co nam się ukazuje jako takie, usiłuje „opisać i zrozumieć, co się nam jawi w taki dokładnie sposób, w jaki ono samo nam się prezentuje”; nie jest gotowym systemem filozoficznym, co przede wszystkim metodą opisu zjawisk

fizyka

(gr. *physike* – nauka o przyrodzie) (u Arystotelesa) filozofia przyrody, dział filozofii teoretycznej zajmujący się przyczynami bytów materialnych

historiozofia

(gr. *historia* – badanie, informacja + *sophia* – mądrość) filozofia historii; refleksje dotyczące procesów dziejowych i sensu historii

idealizm

(łac. *idealis* < gr. *idea* — idea, wyobrażenie) w ontologii: stanowisko głoszące, że jedynym istniejącym samoistnie bytem jest idea, duch, itd. (byt niematerialny), który istnieje niezależnie od rzeczywistości materialnej. Rzeczywistość idealna może być przyczyną lub – jak u Platona – wzorem rzeczywistości materialnej

mesjanizm

(hebr. *m'šah* — mesjasz, pomazaniec)

1. pogląd religijno-społeczny, głoszący wiarę w nadejście Mesjasza, który przywróci narodom wolność i zbawi ludzkość
2. pogląd historiozoficzny przypisujący jednostkom lub narodom szczególne posłannictwo wobec ludzkości i historii
3. w Polsce w pierwszej połowie XIX w.: pogląd przypisujący zależnemu od trzech zaborców narodowi polskiemu rolę Mesjasza narodów, który poprzez swoje cierpienia zbawi całą ludzkość

metamorfoza

(gr. *metamorphosis* — przemiana) zmiana postaci, wyglądu lub charakteru; przejście od jednego stadium rozwoju pozazarodkowego do następnego

moralność

(łac. *moralis* — dotyczący obyczajów) ogół ocen i norm moralnych przyjętych w danej zbiorowości społecznej (zbiorowości, klasie lub grupie społecznej, > środowisku) w określonej epoce

panteizm

(gr. *pantos* — wszystko, gr. *theos* — bóg) pogląd filozoficzny utożsamiający Boga z przyrodą

psychologia

(gr. *psyche* – dusza + *logos* – słowo, nauka) nauka badająca powstawanie i przebieg procesów psychicznych oraz motywy ludzkich zachowań

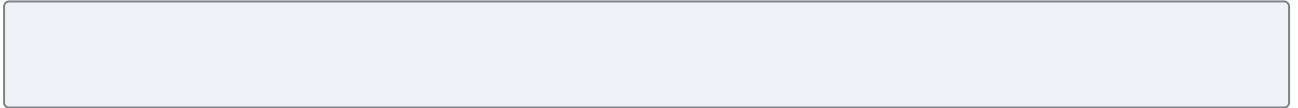
suweren

(fr. *souverain* – najwyższy) niezależny władca, zwłaszcza w średniowieczu

Audiobook

Polecenie 1

Zapoznaj się z audiobookiem. Zastanów się, czym jest duch według Hegla i w jaki sposób przejawia się jego działanie.

Audiobook można wysłuchać pod adresem: <https://zpe.gov.pl/b/PGnK7leHP>

Problematyka filozofii dziejów

W filozoficznym badaniu dziejów, według Hegla, rozpoznajemy jednostki (jak narody) i całości (jak państwa). Naród jest silny i etyczny, gdy tworzy i gdy potrafi bronić swego dzieła przed siłami zewnętrznymi. Musi jednak podnieść swe czyny do formy ogólności, jaką stanowi kultura, i osadzić je w konkretnej rzeczywistości, czyli w suwerennym państwie. Kiedy naród osiągnie „to, czego chciał”, dalsza aktywność ducha przejawiającego się w jego życiu przestaje być potrzebna. Żywotność narodu wygasa, a jego „dusza jest już jak gdyby bezczynna”. Hegel przyjmuje perspektywę ujmowania dziejów jako następstwa epok, w których coraz to inny naród znajduje urzeczywistnienie swojego ducha w odpowiadającej mu formie państwa. Ten duch realizuje niejawnie dla uczestników wydarzeń plany Opatrzności czy „rozumu dziejowego” zwanego też przez Hegla „duchem świata” (Weltgeist). Narody zatem wkraczają na arenę dziejów, by zrealizować swą misję, a potem z areny tej znikają i stają się narodami historycznymi.

Jaką misję realizuje ów duch dziejów?

Bieg dziejów jest rozumny, ponieważ rozum panuje nad światem. Hegel podkreśla, że przedmiot dziejów powszechnych „leży w dziedzinie ducha”. Twierdził, że „jak substancją materii jest ciężar, tak substancją, istotą ducha, jest wolność”. Materia ma swą „substancję” poza sobą, gdyż jej istotne własności określa nie ona sama, lecz badająca ją świadomość. Cechuje ją więc zależność od czegoś od siebie

innego. Natomiast duch, osiągając świadomość siebie samego, będąc samowiedzą, jest „bytem u siebie samego” i nie musi odnosić siebie samego do niczego zewnętrznego. Na tej właśnie niezależności i samostanowieniu polega wolność, która prowadzi do wyłaniania się w dziejach coraz to nowych stanów rzeczy. Wolność sprawia, że dzieje powszechne są „przesuwającym się od szczybla do szczybla rozwojem zasady, której treścią jest świadomość wolności”. Rozwój ten polega na wyłanianiu się coraz to nowych konfiguracji. Z obserwacji realizacji ducha w historii nie można się niczego wartościowego dla współczesnych sobie czasów dowiedzieć. Historia nie jest „nauczycielką życia” – mówi Hegel. Rozwój ma skokowy i rewolucyjny przebieg. W dziedzinie ducha trwa nieskończona walka. Duch zмага się z samym sobą, bo każda jego historyczna, wyobcowana, zbiektywizowana postać musi zostać przezwyciężona na drodze ku urzeczywistnieniu wolności.

Rola cierpienia w dziejach

Taka perspektywa wyznacza oryginalny pogląd Hegla na rolę cierpienia w dziejach, znaczenie wojny i na relacje między moralnością a postępem dziejowym. Obecność cierpienia w dziejach jest wynikiem nierównomiernego rozwoju politycznego poszczególnych narodów. Kiedy dany naród, który wyczerpie swoje siły duchowe, ulega zagładzie. Symptomami upadku są dezintegracja społeczna, demoralizacja oraz przewaga dążeń egoistycznych i partykularnych nad uniwersalnymi. Oznacza to szerzenie się zła moralnego i występowanie cierpienia w skali masowej. Cierpienie w wymiarze społecznym jest nieuchronne. Równie nieuchronne są wojny między narodami, walczącymi o swoje miejsce w historii. Wojna ma jednak dla Hegla walor etyczny, bo jest zjawiskiem przyczyniającym się do zwycięstwa rozumu w dziejach. Wojna to sytuacja integrująca jednostki wokół zadań państwowych, gdy stan zagrożenia budzi świadomość wyższości celów ogólnych nad interesami prywatnymi. Zagrożenie przełamuje grożącą narodowi stagnację i przyczynia się do odnowienia jego sił żywotnych. W wypadku zwycięstwa państwo wykazuje swą potęgę i historyczną wyższość wobec innych państw oraz swą suwerenność wobec swych obywateli. W takim stosunku do wojny, cierpienia i zła moralnego wyraża się antyutopijny charakter myślenia Hegla. Hegel nie tyle może podejmował wprost dziedzictwo Machiavellego głoszącego niezależność polityki od moralności, ile wskazywał na niewystarczalność dla urzeczywistnienia dzieła rozumu w dziejach, obowiązujących w sferze prywatnej zasad czysto moralnych. Dzieło ducha mogło

zostać zrealizowane jedynie na gruncie „etyczności” państwa, dla którego moralność stanowi niezbędny etap przejściowy.

Chytrłość rozumu

Ogólna zasada, że duch dziejów prze do urzeczywistnienia swej istoty, czyli świadomości wolności, jest abstrakcyjna. By stała się rzeczywistością, musi przerodzić się w czyn człowieka wyposażonego w wolę. Tym, co wyzwala ludzkie działania, poruszając wolę, są potrzeby, popędy i namiętności człowieka. Sposób wykorzystywania namiętności w charakterze środków realizacji wolności nazywa Hegel „chytrością rozumu”. Ci, którzy kierują silnymi namiętnościami działania, przyczyniają się do urzeczywistnienia celu powszechno-dziejowego. Hegel, obok narodów i państw jako podmiotów dziejów, uwzględnia również rolę wybitnych ludzi. Wielcy ludzie w historii „to właśnie ci, w których celach zawarta jest treść ogólna”, ci, których cele partykularne „wyrażają wolę ducha świata”. Właśnie dlatego, „wielki człowiek musi zdeptać na swej drodze niejedną niewinny kwiat i niejedną rzecz zburzyć”, twierdził Hegel.

Periodyzacja dziejów i świadomość wolności

Hegel przedstawił główne etapy historycznego pochodzenia „ducha świata”. Pochód rozpoczyna się od najstarszych znanych form państwowych, a więc na starożytnym Wschodzie. Kryterium pozwalającym oceniać kolejne jego etapy stanowi rosnąca świadomość wolności. Świadomość wolności, to poziom wolności urzeczywistniony w obyczajach, instytucjach prawnych i politycznych, czyli wolność zobiektywizowana. Hegel podzielił dzieje ludzkości na trzy okresy, rozpatrując istotne cechy kultury i ustrojów politycznych. Można je przyrównać do dzieciństwa, młodości i dojrzałej starości. Pierwszy okres to despotyzm, drugi demokracja i arystokracja zaś trzeci – monarchia – uważana przez Hegla za najlepszy z możliwych ustrojów. Z analiz Hegla wynika, że zasada wolności rozwija się stopniowo i dojrzewa w ramach jednej formacji dziejowej. Przedstawiona periodyzacja dziejów wiąże się z Hegłowską koncepcją teleologii procesu dziejowego, czyli założeniem, że proces ten ma charakter celowy, ale i skończony, ponieważ zasada wolności musi zostać w pełni zrealizowana. Nie oznacza to „końca świata”, lecz wyczerpanie się mocy napędowych procesu dziejowego, pojednanie przeciwieństw i ostateczne wypełnienie sensu dziejów. Wyznaczenie celu, a więc kres pochodzenia ducha poprzez dzieje, wiąże się u Hegla z jego pojmowaniem nieskończoności. „Zła” nieskończoność, czyli ujęcie negatywne,

stanowi tylko zaprzeczenie skończoności i pozostawia jej treść w stanie nieokreśloności. Prawdziwa nieskończoność rodzi się w ruchu momentów skończonych. Wypełnia się ich treścią i staje się nieskończonością „wewnątrz” skończoności. Gdyby postęp ciągnął się w sposób nieograniczony, przestrzeń do przebycia przez ducha świata byłaby nieokreślona i nie dałoby się mierzyć postępu w urzeczywistnianiu wolności. Pochód ducha poprzez dzieje musi mieć kres. Oryginalność Hegłowskiej historiozofii polegała na tym, że siłą sprawczą procesu dziejowego umieścił wewnątrz tego procesu. Uznał, iż to ona podlega historycznym przemianom i wykazał, że historia ducha absolutnego dokonuje się poprzez rozwój kultury ludzkiej i duchowy rozwój człowieka.

Polecenie 2

Odpowiedz na pytania: Jaki związek ma duch z człowiekiem i społeczeństwem? Czy zgadzasz się z twierdzeniem Hegla, że człowiek nie może się z historii niczego nauczyć?

Pomocnicze teksty źródłowe

” Georg Wilhelm Friedrich Hegel

Wykłady z historii filozofii. O pojęciu i początkach filozofii

Skoro filozofia jest systemem w rozwoju, to systemem tym jest również historia filozofii. [...]

[...] kierując się tą ideą, twierdzę, że dokonujące się w historii następowanie po sobie systemów filozofii jest tym samym, co następowanie po sobie określeń idei, jakie ma miejsce w wywodzie logicznym. Twierdzę, że jeśli podstawowe pojęcia systemów, jakie pojawiły się w historii filozofii, uwolnione zostaną całkowicie od tego, co wiąże się z ich zewnętrznym ukształtowaniem [...] to otrzymamy

różne stopnie określenia samej idei w jej logicznym pojęciu. [...]
[...] z tego, co zostało powiedziane, wynika, iż studiowanie historii filozofii jest studiowaniem samej filozofii i inaczej być nie może. [...]
aby rozpoznać w empirycznej i zjawiskowej postaci, w jakiej historycznie występuje filozofia, jej postęp [rozumiany] jako rozwój idei, trzeba naturalnie posłużyć się osiągniętym już wcześniej poznaniem [samej] idei – tak samo jak dla oceny ludzkich postępów trzeba dysponować pojęciem tego, co słuszne i stosowne.
W przeciwnym bowiem razie, jak to widzimy w tak licznych historiach filozofii, pozbawionemu idei (*ideenlos*) spojrzeniu nastrocza się naturalnie tylko bezwładne mnóstwo mniemań.
I właśnie zadaniem tego, kto wyklada historię filozofii, jest ukazanie Wam tej idei i wyjaśnienie w ten sposób zjawisk. [...]
[...] pierwsze filozofie są najuboższe i najbardziej abstrakcyjne. Idea jest w nich najmniej określona, obracają się one tylko w sferze ogólności, nie są wypełnione [treścią]. [...]
[...] skoro postęp w rozwoju polega na dalszym określaniu, a to z kolei jest zagłębianiem się idei w sobie samej i jej ogarnianiem samej siebie, więc najpóźniejsza, najmłodsza, najnowsza filozofia jest filozofią najbardziej rozwiniętą, najbogatszą i najgłębszą. Musi być w niej zachowane i zawarte wszystko to, co jawi się zrazu jako coś minionego – ona sama musi być zwierciadłem całej historii. [...]
Właściwa filozofia zaczyna się na Zachodzie. Dopiero na Zachodzie wschodzi (*geht [...] auf*) ta wolność samowiedzy, a zachodzi i zagłębia się w siebie (*geht [...] in sich unter*) świadomość naturalna, a tym samym zstępuje i kieruje się ku sobie (*geht [...] in sich nieder*) duch. W blasku Wschodu jednostka jedynie znika. Dopiero na Zachodzie światło staje się błyskawicą myśli, która uderza w samą siebie i stąd wytwarza sobie swój świat. Dlatego zachodni ideał szczęścia (*die Seligkeit des Okzidents*) określony jest tak, że podmiot jako taki ma tu

przetrwać i trwać w substancjalności. Jednostkowy duch ujmuje swój byt jako coś ogólnego. Ogólnością jest to odnoszenie się do siebie. To bycie u siebie, ta osobowość i nieskończoność Ja stanowi byt ducha. W ten sposób on istnieje i teraz nie może już istnieć inaczej. Jego wiedza o sobie jako wolnym i to, że istnieje tylko jako coś ogólnego, to byt pewnego narodu – zasada całokształtu jego obyczajowego i wszelkiego innego życia. Zrozumiemy to bez trudu na pewnym jednostkowym przykładzie: Nasz istotny byt uświadamiamy sobie w ten sposób, że podstawowym warunkiem musi być wolność osobista. Gdyby prawem była sama tylko arbitralna wola księcia i chciałby on wprowadzić niewolnictwo, to mielibyśmy świadomość tego, że tak być nie może. [...] To, że się śpi, że się żyje, że się jest urzędnikiem – nie jest naszym istotnym bytem. Ale to, że nie jesteśmy niewolnikami – bez wątpienia tak. Nabrało to znaczenia czegoś naturalnego. W ten sposób Zachód stanowi grunt dla właściwej filozofii.

Źródło: Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Wykłady z historii filozofii. O pojęciu i początkach filozofii*, t. Wstęp do historii filozofii, fragmenty, tłum. Ś. F. Nowicki.

” Georg Wilhelm Friedrich Hegel

Fenomenologia ducha. O duchu

To, że prawda jest czymś rzeczywistym tylko jako system, czy też że substancja jest, istotnie rzecz biorąc, podmiotem, znajduje wyraz w wyobrażeniu, w którym absolut zostaje określony jako *duch* – pojęcie najwznioślejsze, właściwe epoce nowożytnej i jej religii. Tylko to, co duchowe, jest rzeczywiste; [znaczy to, że] to, co duchowe, jest istotą, czyli *tym, co istnieje samo w sobie (das Ansichseiende)*; jest czymś *odnoszącym się do czegoś i czymś określonym (das sich Verhaltende und Bestimmte)*; jest innobytem i bytem dla siebie; i jest czymś, co w tej swojej określoności, czyli w swoim bycie poza sobą (*Aussersichsein*) pozostaje wewnątrz siebie samego (*das in sich selbst*

Bleibende); albo inaczej mówiąc: jest czymś *samym w sobie i dla siebie* (*an und für sich*).

Ale czymś *samym w sobie i dla siebie* jest to, co duchowe, tymczasem tylko dla nas, czyli samo w sobie; jest duchową *substancją*. Musi ono jednak stać się tym także *dla siebie samego*, musi być wiedzą o tym, co duchowe, i wiedzą o sobie jako o duchu, musi być dla siebie *przedmiotem*, ale zarazem musi być bezpośrednio przedmiotem zniesionym, refleksyjnie skierowanym ku sobie. [...] Duch, który w ten sposób się rozwinięty, wie o sobie, że jest duchem, jest *nauką* (*Wissenschaft*). Nauka jest rzeczywistością ducha i tym jego królestwem, które buduje on sobie w swoim własnym elemencie.

Źródło: Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Fenomenologia ducha. O duchu*, t. t. I, Przedmowa, tłum. A. Landman.

” Georg Wilhelm Friedrich Hegel

Encyklopedia nauk filozoficznych. O filozofii jako najwyższym szczeblu ducha absolutnego

Nauka ta jest o tyle jednością sztuki i religii, o ile zewnętrzny pod względem formy sposób oglądania właściwy sztuce, jej podmiotowe wytwarzanie i rozszczepianie substancjalnej treści na wiele samoistnych postaci, nie tylko skupia się w pewną całość w *totalności* religii, rozwijającej w wyobrażeniu [tę treść] poprzez odłączanie od siebie nawzajem [jej momentów] i zapośredniczanie [ze sobą nawzajem momentów] tego, co [zostało w ten sposób] rozwinięte, ale również jednoczy się w prosty duchowy *ogląd*, a następnie wznosi się do poziomu *samowiednego myślenia*. Tym samym wiedza ta jest poznanym w sposób myślowy *pojęciem* sztuki i religii, w którym to, co w treści różne, poznane jest jako konieczne, a to, czemu przysługuje ta konieczność, poznane jest jako wolne.

Źródło: Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Encyklopedia nauk filozoficznych. O filozofii jako najwyższym szczeblu ducha absolutnego*, t. cz. III, § 572, tłum. Ś. F. Nowicki.

” Georg Wilhelm Friedrich Hegel

Wykłady z filozofii dziejów. O ludzkim działaniu w dziejach

Związek, o którym wyżej wspomnieliśmy [między koniecznością pochodzenia ducha a wolnością świadomej woli człowieka – J.M.], zawiera jeszcze i to, że w dziejach powszechnych powstaje w wyniku działalności ludzkiej jeszcze coś innego niż to, co ludzie zamierzają i co osiągają; co innego niż to, o czym bezpośrednio wiedzą i czego chcą. Działają oni dla swych interesów, ale przez to dochodzi do skutku jeszcze coś więcej, coś, co wewnątrz tkwi wprawdzie w ich działaniu, ale pozostawało poza ich świadomością i zamiarami.

Źródło: Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Wykłady z filozofii dziejów. O ludzkim działaniu w dziejach*, t. t. I, Wstęp, tłum. J. Grabowski i A. Landman.

” Georg Wilhelm Friedrich Hegel

Wykłady z filozofii dziejów. O historyczności form ustrojowych

Ustroje polityczne, w których narody dziejów powszechnych doszły do swego rozkwitu, są im swoście właściwe, a więc nie są jakąś ogólną podstawą, i różnice nie polegają tu na określonym sposobie doskonalenia i rozwoju, lecz na różności samych zasad. Dlatego też, jeśli porównujemy ze sobą ustroje dawnych, historycznych narodów, okazuje się, że niczego nie można się z nich nauczyć, jeśli chodzi o ostatnią zasadę ustrojową, zasadę ustrojową naszych czasów.

Źródło: Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Wykłady z filozofii dziejów. O historyczności form ustrojowych*, t. t. I, Wstęp, tłum. J. Grabowski i A. Landman.

Sprawdź się

Pokaż ćwiczenia:

Ćwiczenie 1

Dlaczego Hegel nie zgadzał się z twierdzeniem, że historia jest nauczycielką życia? Zaznacz poprawną odpowiedź.

Rzeczywistość historii jest nieprzewidywalna, a człowiek opiera swoje rozumowanie na wnioskowaniu indukcyjnym.

Przeszłość nie daje podstaw, by wnioskować i przewidywać dalszą historię.

Historia niczego nie uczy, ponieważ człowiek nie potrafi wyciągać z niej wniosków.

Ćwiczenie 2

W jakich obszarach przejawia się działanie ducha? Połącz elementy.

duch absolutny

antropologia, fenomenologia
i psychologia

duch subiektywny

prawo, etyka i moralność

duch obiektywny

sztuka, religia i filozofia

Ćwiczenie 3

Czym według Hegla jest państwo? Zaznacz poprawne odpowiedzi.

☐ Państwo powstaje jako wynik przypadkowych dążeń pojedynczych obywateli.

☐ Państwo to szczytowy punkt, jaki osiąga duch obiektywny.

☐ Istnienie państwa dowodzi, że dążenia obywateli są związane z dążeniami państwa.

☐ Państwo jest strukturą powstałą w wyniku rozwoju wolności obywateli.

☐ Państwo to byt abstrakcyjny.

☐ Państwo ma wymiar etyczny.

☐ Państwo powstaje w wyniku umowy jednostkami.

Ćwiczenie 4

Uzupełnij tekst w taki sposób, by przedstawiał stanowisko Hegla w kwestii prawa i wolnej woli człowieka.

Prawo stanowi zespół reguł rządzących stosunkiem [] do []. Reguły te konstytuują jednostkę jako []. W sferze prawa mieści się prawo własności, prawo zrzeczenia się [] i regulacje tych praw przedstawiane w formie []. Umowa zawsze jest [] i przypadkowa, ponieważ jednostki umawiające się pragną urzeczywistnienia własnej []. Wspólna wola jest więc nietrwała czego wynikiem może być oszustwo, przestępstwo i przemoc, czyli pogwałcenie []. Takie niebezpieczeństwo można przezwyciężyć, jeśli wola partykularna stanie się zgodna z wolą powszechną, która jest świadoma swojej [] od zewnętrznej władzy. Taka wola jest [] powodem swojego działania, ponieważ uznaje indywidualność jednostki. Ponadto rezygnuje z [] pobudek i realizuje [].

istoty

wewnętrzna

ustalonej przez prawo hierarchii

obywatela społeczeństwa

życia

zależności

własności

osobę prawną

jedynym

prawo społeczne.

umów

rzeczy materialnych

rozumnym

niecznych

człowieka

zewnętrzna

woli

prawa

władzy

niezależności

wolnej woli człowieka

rozumnej wolnej woli

egoistycznych

powinność

Ćwiczenie 5

Dlaczego Hegel uważa państwo to szczytowy punkt ducha obiektywnego? Zaznacz poprawne twierdzenia.

Duch obiektywny przejawia się w ustroju ☐ politycznym ☐ społecznym ☐ . Państwo przyjmuje szereg historycznych postaci wedle tego, jak urzeczywistnia się w ☐ trakcie wojen ☐ narodzie ☐ . Naród jest zbiorowym podmiotem, w którym duch znajduje siłę do urzeczywistnienia takiej formy ustrojowej państwa, jaka odpowiada ☐ charakterowi narodowemu ☐ władzy ☐ . Duch obiektywny przejawia się na poziomie organizacji państwowej ukazując zagadnienie dziejów powszechnych jako ☐ dialektykę ☐ ukształtowanie się ☐ szczegółowych duchów narodowych.

Ćwiczenie 6

Zaznacz poprawne twierdzenia.

	prawda	fałsz
Dialektyka duchów narodowych tłumacząca sens dziejów wystarcza do ujęcia treści ducha absolutnego.	☐	☐
Z poziomu ducha obiektywnego można się wznieść właśnie na poziom ducha absolutnego, wtedy, gdy duch absolutny staje się wiedzą, czyli ideą myślącą samą siebie.	☐	☐
Z poziomu ducha subiektywnego można się wznieść do poziomu ducha absolutnego.	☐	☐
Pełną samowiedzę duch zdobywa poprzez kolejne trzy stadia: sztuki, religii i filozofii.	☐	☐
Sztuka, religia i filozofia, mimo że współistnieją, są jest coraz lepszym, coraz bardziej adekwatnym wyrazem samowiedzy absolutu.	☐	☐

Ćwiczenie 7

Jakie są cechy wymienionych przez Hegla więzi społecznych? Pogrupuj elementy.

społeczeństwo obywatelskie

najbardziej elementarne
zjednoczenia jednostek

obszar wolności jest

rodzina

organizacja oparta na podziale
pracy

więzi etyczne między
jednostkami

wspólnota zabiegająca
o wspólną własność

jedność różnych interesów
jednostek

więzi oparte na miłości
i zaufaniu

każda jednostka jest członkiem
odpowiedniego stowarzyszenia
zawodowego

bezpośredni lub naturalny
charakter więzi

istnienie wymiaru
sprawiedliwości

Ćwiczenie 8

Napisz esej, w którym zastanowisz się, w jaki sposób duch dziejów urzeczywistnia się współcześnie.

Dla nauczyciela

Autor: Katarzyna Maćkowska

Przedmiot: Filozofia

Temat: Hegel: filozofia ducha

Grupa docelowa:

Szkoła ponadpodstawowa, liceum ogólnokształcące, technikum

Podstawa programowa:

Zakres podstawowy

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

I. Pojęcie filozofii. Uczeń:

5) wskazuje istotne cechy pytań filozoficznych: ogólność (abstrakcyjność), racjonalność, zorientowanie na to, co ostateczne lub najbardziej podstawowe.

Zakres rozszerzony

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

II. Elementy historii filozofii.

7. Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Uczeń:

1) objaśnia kluczowe tezy heglowskiej historiozofii;

5) analizuje fragment jednego z następujących tekstów: Wykłady z filozofii dziejów Georga Wilhelma Friedricha Hegla lub Ojciec-nasz Augusta Cieszkowskiego (dział III, 1-3, 9-10) lub Świat jako wola i przedstawienie Arthura Schopenhauera (ks. IV).

Kształtowane kompetencje kluczowe:

- kompetencje cyfrowe;
- kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się;
- kompetencje w zakresie rozumienia i tworzenia informacji.

Cele operacyjne. Uczeń:

- pozna Hegłowską filozofię ducha;
- przedstawi podział na ducha subiektywnego, obiektywnego i absolutnego;
- przeanalizuje, jak według Hegła samowiedza ducha urzeczywistnia się w dziejach powszechnych i w świecie kultury.

Strategie nauczania:

- konstruktywizm;
- konektywizm.

Metody i techniki nauczania:

- ćwiczeń przedmiotowych;
- z użyciem komputera;
- dyskusja.

Formy pracy:

- praca indywidualna;
- praca w parach;
- praca w grupach;
- praca całego zespołu klasowego.

Środki dydaktyczne:

- komputery z głośnikami, słuchawkami i dostępem do internetu;
- zasoby multimedialne zawarte w e-materiale;
- tablica interaktywna/tablica, pisak/kreda;
- telefony z dostępem do internetu.

Przebieg lekcji

Przed lekcją:

1. Uczniowie zapoznają się z treściami w sekcji „Przeczytaj”.

Faza wprowadzająca:

1. Nauczyciel, po zalogowaniu na platformie, wyświetla na tablicy interaktywnej lub za pomocą rzutnika temat lekcji. Nawiązując do zagadnień opisanych w sekcji „Wprowadzenie”, omawia zaprezentowane cele. Uczniowie ustalają kryteria sukcesu.
2. Krótka rozmowa wprowadzająca w temat lekcji: *Czy uważacie, że historia jest nauczycielką życia?*

Faza realizacyjna:

1. **Praca z tekstem.** Nauczyciel ocenia, na podstawie informacji na platformie, stan przygotowania uczniów do zajęć. Jeżeli jest ono niewystarczające, prosi o ciche zapoznanie się z treścią w sekcji „Przeczytaj”. Jeżeli zaś uczestnicy zajęć zaznajomili się wcześniej z tekstem, prosi, aby w parach wynotowali minimum trzy najważniejsze, ich zdaniem, kwestie poruszone w e-materiale. Następnie pary łączą się w grupy czteroosobowe i, dyskutując, wybierają wspólnie najważniejszy wątek. Na koniec każda z grup na forum przedstawia i argumentuje swój wybór.

2. **Praca z multimedium.** Nauczyciel wyświetla na tablicy interaktywnej materiał z sekcji „Audiobook”. Wybrany uczeń odczytuje treść polecenia: *Jaki związek ma duch z człowiekiem i społeczeństwem? Czy zgadzasz się z twierdzeniem Hegla, że człowiek nie może się z historii niczego nauczyć?* Klasa dzieli się na grupy i opracowuje propozycje odpowiedzi. Przedstawiciel wskazanej grupy prezentuje propozycję rozwiązania zadania, a pozostali uczniowie komentują. Nauczyciel w razie potrzeby uzupełnia odpowiedzi uczniów, udzielając im informacji zwrotnej.
3. **Praca z drugim multimedium.** Uczniowie zapoznają się z materiałem w sekcji „Sprawdź się”. Każdy uczeń pracuje indywidualnie, samodzielnie przygotowując odpowiedzi do poleceń i ćwiczeń. Po wyznaczonym przez nauczyciela czasie wybrani lub chętni uczniowie odczytują swoje propozycje. Nauczyciel komentuje rozwiązania uczniów.

Faza podsumowująca:

1. Nauczyciel ponownie wyświetla na tablicy temat lekcji zawarty w sekcji „Wprowadzenie” i inicjuje krótką rozmowę na temat kryteriów sukcesu. Czego się uczniowie nauczyli?

Praca domowa:

1. Napisz esej w którym zastanowisz się, w jaki sposób duch dziejów urzeczywistnia się współcześnie.

Materiały pomocnicze:

- *Słownik-przewodnik filozoficzny. Osoby, problemy, terminy*, oprac. zbiorowe, Lublin 2012.
- Żelazny M., *Hegel dla początkujących*, Toruń 2016.

Wskazówki metodyczne opisujące różne zastosowania multimedium:

- Uczniowie zapoznają się z multimediami w sekcji „Audiobook” i przygotowują do niego pytania. Następnie zadają je sobie nawzajem, sprawdzając stopień przyswojenia jego treści.